शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' नाटकस्य श्लोक व्याख्या

'सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥'

प्रस्तुतोऽयं श्लोकः [illegible] कविकुलगुरुः 'कविशिरोमणिना' महाकविकालिदासेन विरचितस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम् नामधेयस्य नाटकस्य प्रथमाङ्कात् उद्धृतोऽस्ति। श्लोकेऽस्मिन् प्रसङ्गः वर्तते यत्- मृगमनुसरन् राजा दुष्यन्तो यदा कण्वाश्रमसमीपं गतः तदा आश्रमवृक्षान् सिञ्चन्तीं [illegible] शकुन्तलायाः सौन्दर्येण सः अतीव प्रभावितो भवति। पुनः तु [illegible] शरीरे वल्कलं [illegible] वल्कलेनापि रम्या: शोभा वर्धते इति प्रतिपादयन् कथयति —

शैवलेन अनुविद्धम् अपि सरसिजं रम्यम्, हिमांशोः मलिनम् अपि लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति, इयं तन्वी वल्कलेनापि रम्या, हि मधुराणाम् आकृतीनां किमिव मण्डनं न।

शैवलेन = शैवालसमानहरित तृणविशेषेण, अनुविद्धं = युक्तम् आच्छादितम्, सरसिजं = पङ्कजं, रम्यं = रमणीयं भवति, हिमांशोः = शीतांशोश्चन्द्रमसः, मलिनं = कृष्णवर्णमपि लक्ष्म = चिह्नं, लक्ष्मीं = शोभां, तनोति = विस्तारयति वर्धयति। एवमेव इयं = दृश्यमाना तन्वी = क्षीणशरीरा शकुन्तला वल्कलेन = तरुत्वचापि रम्या = मनोहरा, हि = [illegible] मधुराणाम् = सुन्दराणाम्, आकृतीनां = स्वरूपाणां [illegible] किमिव, किं वस्तु मण्डनम् = अलङ्करणं शोभावर्धकम् न भवति अपितु सर्वमेवालङ्करणम् इति।

अत्रैकस्मिन् [illegible] सौन्दर्यस्य [illegible] पृथक्-पृथक् [illegible] निर्देशात् 'प्रतिवस्तूपमा' अलङ्कारः [illegible] अपि [illegible] साधर्म्यम् [illegible] पृथक्' इति लक्षणात्। अर्थान्तरन्यासः [illegible] विशेषस्य [illegible] सम्पुष्टिः। मालिनी वृत्तम् - 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात्।

उपेन्द्र झा

30/4/20

एसो. प्रो. साहित्य

रा. उ. सं. महाविद्यालय

[illegible]

शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
वेणीसंहार नाटकस्य श्लोक व्याख्या ।

'आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।
यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्
तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्तु देवं पुराणम् ॥'

प्रस्तुतोऽयं श्लोकः महाकवि भट्टनारायणस्य अमूल्य कृतिः वीररस प्रधानः वेणी संहार नाम नाटकस्य प्रथमाङ्कादुद्धृतोऽस्ति । श्लोकेऽस्मिन् प्रसङ्गः वर्तते यत् - कञ्चुकीमुखात् दुर्योधनस्य निष्फल भगवत्संयमनप्रयत्नं श्रुत्वा भीमसेनः सहदेवं प्रति कथयति — भगवतः श्रीकृष्णस्य माहात्म्यं दुरात्मा सः दुर्योधनः कथं जानातु ।

आत्मारामाः निर्विकल्पे समाधौ विहितरतयः ज्ञानोद्रेकात् विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः तमसां वा ज्योतिषां परस्तात् यं कमपि वीक्षन्ते, तम् अमुं पुराणं देवं मोहान्धः अयं कथं वेत्तु ।

आत्मेति । आत्मारामाः — आत्मनः आनन्दस्थानत्वात् स एव आरामः = उद्यानं येषां ते = आत्मज्ञानोद्यान विचरिणः । निर्विकल्पे = ज्ञातृज्ञेयादिविभेदरहिते । समाधौ = समाधिदशायां, नियम विशेषे । विहितरतयः — विहिता = कृता प्रहिता वा, रतिः = तल्लीनता यैस्ते । ज्ञानोद्रेकात् — ज्ञानस्य = प्रकाशस्य, उद्रेकः = आधिक्यं, तस्मात् विघटिततमोग्रन्थयः — विघटिता तमसः ग्रन्थिः यैस्ते = विच्छिन्नाज्ञानबन्धाः । सत्त्वनिष्ठाः — सत्त्वे = सत्त्वगुणे निष्ठाः = प्रीतिर्येषां ते = सात्त्विकभावयुक्ताः, तमसाम् = अन्धकाराणाम्, वा = अथवा ज्योतिषां = तेजसाम् परस्तात् = परम्, यं कम् अपि = यादृशमनिर्वचनीयमपि वीक्षन्ते = अवलोकयन्ति, तम् = तथाविधम्, अमुम् = एतम्, पुराणं = सनातनम्, देवम् = ईशम्, मोहान्धः — मोहेन = अज्ञानेन, अन्धः = मूढः अयम् = एष दुर्योधनः कथं = केन प्रकारेण, वेत्तु = जानातु । अत्र मन्दाक्रान्ता वृत्तम् - तद्यथा - मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ गौ युग्मम् । इति ।

उपेन्द्र झा
31/8/20
एसो० प्रो० साहित्य
ग्रा०आ० सं० महावि०
कुरसैला, सहरसा

शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

उत्तरमेघदूतस्य श्लोक व्याख्या ।

'विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥'

श्लोकोऽयं महाकवि श्रीकालिदास प्रणीतस्य मेघदूताख्य खण्डकाव्यस्योत्तरमेघभागात् उद्धृतमस्ति । अत्र यक्षः कुबेरपुरीः अलकापुरीः वर्णनं विदधाति कविः ।

हे मेघ ! यत्र ललित वनिताः सचित्राः संगीताय प्रहतमुरजाः मणिमयभुवः अभ्रंलिहाग्राः प्रासादाः विद्युत्वन्तं सेन्द्रचापं स्निग्धगम्भीरघोषम् अन्तस्तोयं तुङ्गं त्वाम् तैः तैः विशेषैः तुलयितुम् अलम् ।

हे मेघ . हे पयोदः ! यत्र = यस्यामलकापुर्याम् , ललिताः = रमणीयाः, वनिताः = स्त्रियः येषु ते ललितवनिताः । आलेख्यसमन्विताः, चित्रैः सहिताः सचित्राः = आलेख्ययुक्ताः । संगीताय = तालक्रियायै, प्रहताः = ताडिताः मुरजाः = मृदङ्गाः (मृदङ्गा मुरजा इत्यमरः) प्रहतमुरजाः = ताडितमृदङ्गाः । मणीनां विकाराः मणिमय्यः, मणिमयी = रत्नमय्यः भुवः = भूमयः, येषु ते मणिमयभूमयः = रत्नमयभूमयः । अभ्रम् = अम्बरम् लिहन्ति = कर्षन्तीति अभ्रंलिहानि = अम्बरकर्षकाणि, अभ्रंलिहानि अग्राणि = शिखराः येषां ते अभ्रंलिहाग्राः = अम्बरचुम्बिशिखराः गगनचुम्बिन इत्यर्थः । प्रासादाः = राजभवनानि देवगृहाणि च । विद्युत्वन्तम् = सौदामिनीवन्तम्, इन्द्रचापेन = देवेन्द्रधनुषा सहितः सेन्द्रचापस्तं = सेन्द्रचापम् = इन्द्रचाप सहितम्, स्निग्धः = श्रवणार्हः, गम्भीरः = गभीरः घोषः = गर्जनम् यस्य स तम् स्निग्धगम्भीरघोषम् = श्रवणार्हगभीरगर्जनम्, अन्तर्गतं तोयम् = वारि यस्य सः तम् अन्तस्तोयम् = अन्तर्गतं वारि, तुङ्गम् = उन्नतम्, त्वाम् = भवन्तं मेघमित्यर्थः, तैस्तैः = पूर्वोक्तप्रकारैः विशेषैः = ललितवनितत्वादिधर्मैः, तुलयितुम् = समीकर्तुम्, अलम् = पर्याप्ताः । (अलं भूषण पर्याप्तिशक्ति वारणवाचकम् इत्यमरः)

अत्र 'विद्युत्वन्तम्' इत्यादि उपमान क्रमेण ललित वनिताः इत्यादि उपमेय कथनेन यथासंख्यं शाब्दी आर्थी उपमा चेति तयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृत्तञ्च ।

उपेन्द्र झा

30/8/20

[illegible] साहित्य

रा० आ० सं० महावि०

[illegible], पुरी